

Pòrtic

Xavier Moret

Menorca, l'illa somiada

Xavier Moret

Menorca, l'illa somiada

Pòrtic

Primera edició: maig del 2024

© Xavier Moret, 2024

© del mapa: Òscar Sarramia

© Edicions 62, S.A., 2023
Ediciones Península

Drets exclusius d'aquesta edició:
Raval Edicions, SLU, Pòrtic
Av. Diagonal, 662-664
08034 Barcelona

ISBN: 978-84-9809-568-5

DIPÒSIT LEGAL: B. 5.577-2024

Fotocomposició: Grup62

La lectura obre horitzons, iguala oportunitats i construeix una societat millor.

La propietat intel·lectual és clau en la creació de continguts culturals perquè sosté l'ecosistema de qui escriu i de les nostres llibreries.

En comprar aquest llibre contribuïu a mantenir aquest ecosistema viu i en creixement.

A Grup62 agraïm que ens ajudeu a donar suport així a l'autonomia creativa d'autores i autors perquè puguin continuar desenvolupant la seva funció.

Adreceu-vos a CEDRO (Centro Español de Derechos Reprográficos) si necessiteu fotocopiar o escanejar algun fragment d'aquesta obra. Podeu contactar amb CEDRO a través del web www.conlicencia.com o per telèfon al 91 702 19 70 / 93 272 04 47.

ÍNDEX

Introducció	11
1. Un magnífic port natural	17
2. El regust anglès de Maó	28
3. Ciutat de cultura	35
4. Trepucó, Torre d'en Galmés i la Menorca talaiòtica ...	41
5. Es Castell i Fort Marlborough	50
6. «Escolta es vent» i la tradició marinera.	58
7. Corsaris i traficants d'esclaus.	63
8. Sant Lluís, el poble francès	70
9. Les primeres urbanitzacions: d'Alcaufar a Binibèquer Vell.	78
10. S'Albufera, es Grau i el GOB	85
11. Mongofra Nou i els germans Rubió i Tudurí	90
12. Alaior i la platja de Son Bou.	98
13. El poeta Ponç Pons a Sa Figuera Verda	105
14. Pedres i vent	113
15. De Calescoves a cala en Porter.	121
16. El camí d'en Kane	127
17. Es Mercadal i el menjar tradicional.	131
18. El vi i les vinyes.	137

19. La muntanya del Toro i l'emigració a Florida	141
20. Fornells, més enllà de la caldera de llagosta	146
21. El far de Cavalleria i el port de Sanitja	154
22. El Camí de Cavalls, de Binimel·là a la cala Pilar	159
23. Es Migjorn Gran i la platja de Sant Tomàs.	165
24. Ferreries, l'Enclusa, Binissuès i cala Galdana.	171
25. El castell de Santa Àgueda i el barranc d'Algendar	178
26. La noble Ciutadella, marcada per l'Any de Sa Desgràcia	189
27. Les festes de Sant Joan i el grup Sis de Ponent.	198
28. El baríton Joan Pons, roda el món i torna a Ciutadella	210
29. De llibres i de música.	216
30. Cala en Turqueta i cala Macarella, formatge i sobrassada.	221
31. Les coves de cala Morell i el paradís de la Vall	229
32. Els naufragis de Punta Nati	235
33. La misteriosa ciutat de Parella	239
 Bibliografia	 247
Agraïments	251

UN MAGNÍFIC PORT NATURAL

Quan arribes a Maó en vaixell, que sempre és la millor manera d'arribar a les illes, et sorprèn la llargària d'un port que sembla que no s'hagi d'acabar mai, un braç de mar que penetra terra endins, com fan els fiords al nord d'Europa, amb cinc quilòmetres i mig de llargada i uns set-cents metres d'amplada de mitjana. Les onades, la costa rocosa, els illots, el vol atabalat de les gavines i un aire amb regust de sal et donen la benvinguda a Menorca, mentre veus desfilat a poc a poc unes fortalises i unes torres de defensa que et recorden que, segles enrere, el port de Maó va jugar un paper destacat al Mediterrani.

Va ser aquest magnífic port natural el que va convèncer els anglesos, a començaments del segle XVIII, de canviar la capitalitat de l'illa de Ciutadella a Maó. En aquell temps, a Ciutadella es concentrava el poder de la noblesa i de l'església, però el port de Maó oferia més possibilitats com a refugi per als vaixells de l'armada anglesa i per al comerç pel Mediterrani. Va ser per això que al llarg del XVIII tant els anglesos com els francesos van decantar la balança de Menorca cap a la banda oriental, fet que va revifar la rivalitat entre Ciutadella i Maó que el 1867 ja havia constatat l'arxiduc Lluís Salvador d'Àustria-Toscana quan va visitar l'illa.

La marxa lenta del vaixell entrant al port de Maó fa que em fixi en els molts racons de la costa i que recordi les tres dominacions angleses (entre el 1708 i el 1756, entre el 1763 i el 1782, i entre el 1789 i el 1802) i els set anys de domini francès (del 1782 al 1789). Tot plegat ens remet al XVIII, un segle en què Anglaterra i França es van disputar el domini del Mediterrani i l'illa de Menorca va jugar un paper important pel seu port, tan sols comparable al de La Valletta, a l'illa de Malta. Això justifica el rodolí que s'atribueix a l'almirall genovès Andrea Doria (1466-1560):

*Junio, julio, agosto y Mahón
Los mejores puertos del Mediterráneo son.*

Surto a coberta quan el vaixell està a punt d'arribar a Menorca per viure la transició màgica de mar obert a mar tancat, d'un blau marí revoltat per les onades a un blau domesticat amb una costa molt propera on el color ocre de les roques va cedint el protagonisme a poc a poc al blanc de les veles i les cases.

Les fortificacions que franquegen l'entrada del port van jugar un paper destacat segles enrere, quan la navegació era primordial per al domini del món, però —no ens enganyem— en els últims anys les batalles navals ja no s'estilen i l'única invasió que ha de suportar Menorca cada estiu és la del turisme. De tota manera, les estadístiques mostren que la major part dels turistes de Menorca arriben en avió, tot privant-se de l'emoció de la travessia per mar; més encara, des que el 2011 es va inaugurar el nou port de Ciutadella, el nombre de visitants que arriba a l'illa per mar és molt més gran a Ciutadella que no pas a Maó. La raó és senzilla: el trajecte és més curt, cosa que fa que les navilieres estalviïn combustible i els turistes temps, el gran déu del temps modern.

Josep Pla escriu a *L'illa de Menorca* que surt del port de Barcelona a les tres de la tarda d'un dia d'estiu (no concreta l'any, però la seva primera visita a l'illa va ser el 1918) en un vapor «amb una ximenea alta i pretensiosa», i arriba a Maó a les set del matí de l'endemà. En una llarga travessia de setze hores, Pla va poder comprovar que «el mar, a la nit, és una imatge d'eternitat», i va tenir temps d'explorar el vaixell a fons, de pujar i baixar escales, de parlar amb altres passatgers i de rumiar els adjectius precisos que tant l'obsessionaven. Però, què hi farem, avui mana la pressa i les navegacions lentes són cosa del passat o de navegants solitaris que s'entesten a conservar l'esperit dels vells temps.

De tota manera, els que avui decideixin anar a Menorca en vaixell potser tindran la sort de veure a l'arribada un veler de dos o tres pals entrant al port de Maó, com passava segles enrere, o com passa a les novel·les de l'anglès Patrick O'Brian (1914-2000), ambientades en vaixells de l'armada anglesa durant les guerres napoleòniques. O'Brian va escriure un total de vint-i-una novel·les d'aquesta sèrie marinera, amb l'amistat entre el capità Jack Aubrey (interpretat per Russell Crowe a la pel·lícula *Master and Commander*) i el cirurgià catalano-irlandès Stephen Maturin al centre. L'illa de Menorca, i en concret el port de Maó, hi treu el cap de tant en tant.

El castell de Sant Felip, a la riba de ponent del port, es va construir a mitjan segle XVI per ordre del rei Felip II, amb l'objectiu de protegir el port de Maó uns anys després dels traumàtics atacs turcs a Maó, el 1535, i Ciutadella, el 1558. El rastre de desgràcia que van deixar aquelles incursions va convèncer les autoritats de la necessitat d'aixecar una fortalesa, que va dissenyar l'enginyer militar italià Giovanni Battista Calvi. El castell era impressionant, amb forma d'estrella

de set puntes, quatre baluards i uns quants fossars i galeries subterrànies. Els anglesos el van conquerir el 1708, i el van ampliar quan el Tractat d'Utrecht, del 1713, els va atorgar la sobirania de l'illa, juntament amb la de Gibraltar. Bastants anys després, el 1756, el van conquerir els francesos, que es van estar set anys a l'illa abans de cedir novament davant dels britànics. El 1782 Menorca va passar al domini de la corona espanyola, fins al 1798, que va tornar als britànics. Pocs anys després, el 1802, el Tractat d'Amiens va tornar Menorca a Espanya. Aquell mateix any el rei Carles III va ordenar l'enderroc del castell de Sant Felip, en una decisió que encara avui costa d'entendre, ja que va deixar Menorca indefensa.

Avui queda ben poca cosa del castell de Sant Felip: tan sols unes galeries subterrànies. La construcció de la fortalesa de la Mola, a l'altra banda del port, es va fer uns anys després, entre el 1848 i el 1875, per ordre d'Isabel II d'Espanya. S'explica que la reina, quan la va visitar el 1860, en arribar a les anomenades Escales de la Reina va comentar amb ironia: «Con lo que me ha costado esta fortaleza, pensaba yo que los escalones serían de oro». No, no són d'or, però els diners esmerçats a construir la Mola, i les grans dimensions del recinte, són espectaculars, fins al punt que es tracta d'una de les forteses més destacades de l'Europa del XIX. Llàstima que, com apunta l'escriptor Josep Maria Quintana en el documentat llibre *Maó*, «la Mola va quedar obsoleta d'entrada perquè l'artilleria de l'època va avançar molt». I afegeix: «La fortalesa no va ser mai ni assetjada ni conquerida. En el fons, només va servir per afusellar militars republicans el 1936 i alguns presos antifranquistes el 1940».

Aquelles morts esgarrifien, ja que l'agost del 1936 van afusellar a la Mola els caps militars adherits a la revolta i vuitan-

ta-sis oficials de carrera. El 1940, al seu torn, hi van afusellar trenta-nou presos d'esquerres. El rastre de sang, com es pot veure, és gran en una fortalesa mai assetjada. Uns anys abans, el 1920, havien tancat a la Mola trenta-sis sindicalistes catalans, entre ells Salvador Seguí, *el Noi del Sucre*, i Lluís Companys, que uns anys després seria elegit president de la Generalitat.

Passejar avui per l'immens recinte de la Mola, en especial quan bufa fort la tramuntana, permet imaginar com devien patir els soldats que hi feien guàrdia i els presos tancats al centre penitenciari. La monumental porta d'entrada i els fossars, juntament amb les llargues galeries subterrànies, la tenalla, la caponera i les moltes defenses, són unes fortificacions sensacionals, però és en els edificis en ruïnes de les casernes i de la presó on regna una desolació assetjada per la decadència, les males herbes, les sargantanes i unes aus que sobrevolen el visitant i l'observen amb desconfiança com si fos un invasor.

Al final del recinte, una bateria de grans canons Vickers, de 381 mil·límetres i 18 metres de tub, instal·lada al segle xx, mostra com la fortalesa es va voler adaptar als temps moderns. Més enllà, el mar obert s'estén com una promesa de camins infinits. Una pintada a la roca recorda, a la punta de s'Esperó, que el primer sol que surt a Espanya es veu des d'aquí, molt a prop del far de la Mola. A l'altra costa, des de la torre de la Princesa, s'albira la gran taca blanca de la ciutat de Maó, amb l'illa fortificada del Llatzeret en primer terme. Tot plegat dona una idea de l'excel·lent ubicació d'una fortalesa que vigilava Portus Magonis, el nom que li va atorgar l'historiador romà Plini, mort el 79 dC. Alguns historiadors apunten que l'origen de Maó és cartaginès,

però n'hi ha que pensen que podria ser fenici, ja que els fenicis la coneixien amb el nom de Nura, un derivat de *nur* ('foc'), per les fogueres que veien a les costes de l'illa. Per acabar-ho d'embolicar, el lingüista Joan Coromines creia que el nom de Port Maó ve del llatí *Portus Magnus*.

Una dada per tenir en compte: des de la Mola fins a l'extrem occidental de Menorca hi ha tan sols 47 quilòmetres de distància. Som, per tant, en una illa petita, de 695,7 quilòmetres quadrats de superfície, una xifra que equival a tan sols un 20 % de la superfície de Mallorca. L'amplària màxima no arriba als vint quilòmetres. La conclusió és evident: a Menorca tot queda a prop, però més val prendre's les coses a poc a poc, ja que, com bé diu Josep Pla, «com més petit és un país, més llargues són les seves distàncies».

Quan contemplo el centre penitenciari de la Mola, castigat pel fort vent i pels ecos de les històries cruels que s'hi amaguen, entenc la por dels soldats, que asseguraven que algunes nits sentien, barrejats amb el gemec del vent, els crits angoixants de la Dama Blanca. Aquesta misteriosa dama era en realitat una projecció d'Hercelia Solà, comtessa de Rocamari, afusellada i llançada al mar l'agost del 1936. Estava casada amb un oficial republicà que va ser afusellat vint dies abans; la van detenir quan intentava marxar de Menorca i la van condemnar a mort. Molts anys després, els soldats que feien guàrdia de nit a la Mola juraven haver-ne sentit els laments desesperats en plena nit, i alguns deien fins i tot que havien vist vagar el seu fantasma per les roques.

Just davant de la Mola hi ha una illa, la del Llatzeret, que abans del 1900 era una península. La voladura d'unes roques per obrir un canal la va convertir en una illa on es posaven en qua-

rantena els possibles malalts infecciosos que arribaven a Menorca. La construcció del Llatzeret, amb materials procedents de l'enderroc del castell de Sant Felip, es va iniciar el 1793 per ordre del comte de Floridablanca, ministre de Carles III, i es va acabar el 1807, tot i que no es va inaugurar fins al 1817.

Les instal·lacions del Llatzeret, voltades de muralles i amb edificis espectaculars i fins i tot un cementiri, continuen impressionant avui dia els viatgers, i més quan saben que per allà van passar 13.864 vaixells, 111.184 passatgers i 276.693 tripulants. El 1919 hi va amarrar l'últim vaixell posat en quarantena, i poc després les instal·lacions es van clausurar i es van destinar a lloc de vacances dels funcionaris del Ministeri de Sanitat. Des del 2015, però, amb el traspàs de l'illa al Consell Insular de Menorca, s'hi solen organitzar trobades, congressos i actes culturals.

Molt a prop hi ha una illa més petita, la de la Quarantena, que durant uns anys també va servir de llatzeret.

L'illa del Rei, a tocar de Maó, rep aquest nom perquè és on va desembarcar el rei Alfons III quan va conquerir Menorca el gener del 1287, cinquanta-vuit anys després que Jaume I incorporés Mallorca al seu regne. Abans era coneguda com l'illa dels Conills, un nom sens dubte menys pompós. S'hi conserven restes d'una basílica paleocristiana, i el 1711 els anglesos hi van construir un hospital, per la qual cosa la coneixien com a Bloody Island ('illa ensangonada'). Els espanyols hi van fer un altre edifici que fins al 1964 va ser l'hospital de Maó. El 1971, l'Ajuntament de Maó va comprar l'illa, i a partir del 2004 l'Associació d'Amics de l'Illa del Rei va tirar endavant un procés de restauració dels edificis que va transformar l'entorn en un espai d'art gestionat per la galeria suïssa Hauser & Wirth.

L'illa del Rei és tan petita que hi pots donar la volta en pocs minuts. A més de les casernes i els hospitals, reconvertits en museu i galeria d'art, hi ha les restes de la basílica paleo-bizantina, unes sargantanes esmunyedisses i un restaurant on pots dinar contemplant l'aigua calmada del port i la part antiga de Maó, encimbellada dalt d'un penya-segat rocós.

Visito l'illa del Rei l'estiu del 2021, quan fa poc que s'ha inaugurat com a centre d'art. Hi vaig en companyia d'un amic mallorquí, Joan Mayol, que ha quedat amb Mar Rescalvo Pons, la jove directora de la galeria. Mentre fem les presentacions, s'acosta a la Mar un vell que la coneix de fa anys i que recorda amb nostàlgia que el van operar a l'illa, quan encara hi funcionava l'hospital. «Això ha canviat tant», afegeix sense acabar de creure's el que veu, «que costa de reconèixer».

Mentre visitem les diferents sales de la galeria, plenes de llum, d'art i de colors, la Mar ens explica que quan l'hospital va plegar, l'any 1964, l'illa va caure en una decadència accelerada i es va convertir en un femer on la gent es va malacostumar a llençar-hi deixalles. Els edificis van començar a caure a trossos i molta gent se'n va endur parts diverses.

Per reforçar les explicacions, la Mar ens mostra al mòbil fotos del temps de la decadència, amb edificis abandonats, finestres trencades i sostres esbotzats. Tot plegat fa basarda, però la degeneració es va frenar el 2003, quan el general maonès Luis Alejandro Sintés va decidir treure l'illa de l'oblit. Hi anava cada diumenge amb un grup de voluntaris a netejar i recuperar camins, i fins i tot va crear una fundació per rehabilitar l'edifici principal.

—Fa uns cinc anys els presidents de la galeria d'art suïssa Hauser & Wirth es van comprar una casa a Ciutadella —recorda la Mar— i es van proposar fer un centre d'art contem-

porani a Menorca. Els va agradar l'illa del Rei. L'Ajuntament de Maó va fer un pla especial per desenvolupar el projecte i va cedir l'illa a la fundació del general Alejandro, que la va llogar a Hauser & Wirth.

Els galeristes es van ocupar de retirar les piles de deixalles que encara hi havia a l'illa i de restituir el cable submarí que hi portava la llum, que havia estat robat.

—La restauració la va fer l'arquitecte argentí Luis Laplace, a qui anomenen «l'arquitecte invisible» —ens explica la Mar—. Va mantenir els pavellons, però hi va obrir finestres per deixar que la bellesa de l'exterior entrés a dins.

Des d'on ens trobem, una gran finestra oberta en un mur exterior, pintat de blanc de dalt a baix, permet veure les enrevessades branques de la figuera que hi ha just al darrere, emmarcada com si fos una obra d'art.

Guiats per la Mar, després de deixar enrere l'escultura d'una gran aranya entrem en una sala amb quadres del nord-americà Mark Bradford, plens d'esquitxos de colors.

—Les obres de Bradford ja estan totes venudes —ens comenta la Mar—, però l'objectiu de Hauser & Wirth no és vendre, sinó apropar a la gent de Menorca l'art contemporani.

Després de l'exposició de Bradford n'hi ha hagut unes quantes més, sempre avalades per una gran aflluència de visitants que han confirmat l'illa del Rei com un nou referent del món cultural de les Illes.

La vinculació d'Ursula Hauser amb el món de l'art va començar fa uns trenta anys, quan va obrir una galeria a la ciutat suïssa de Zúric. El negoci va anar bé, i a partir del 1992 va crear, juntament amb la seva filla Manuela (Suïssa, 1963) i el marit d'ella, Iwan Wirth (Suïssa, 1970), un seguit de galeries d'art a Nova York, Los Angeles, Londres, Hong Kong,

Gstaad i Saint-Moritz. Amb el temps es van convertir en galeristes de gran fama, cosa que els va relacionar amb artistes de tot el món.

Després de visitar els lluminosos espais d'art, diem adeu a la Mar i visitem l'edifici que havia estat hospital anglès, on un museu recorda el passat militar del port de Maó. A les dependències es pot repassar la història d'un illot que va jugar un paper clau en la història de Menorca. Em criden l'atenció uns fets poc coneguts relacionats amb el cuirassat italià *Roma*. Durant la Segona Guerra Mundial, el 9 de setembre de 1943, quan el vaixell insígnia dels italians, el *Roma*, anava a rendir-se als aliats, els alemanys el van bombardejar entre les illes de Sardenya i Còrsega i van provocar la mort de 1.252 homes. Els més de cinc-cents supervivents van ser duts en quatre vaixells a l'hospital de l'illa del Rei. Alguns es van recuperar i la majoria va tornar a Itàlia el gener del 1945, mentre que altres van morir i van ser enterrats al cementiri de Maó. A finals del 2023 l'únic supervivent, Gustavo Bellazini, encara vivia a Menorca. Tenia cent dos anys.

A la part final del port de Maó em fixo en la costa del davant de la ciutat, la que els maonesos anomenen s'Altra Banda. Hi ha algunes cales estretes i cases privilegiades, com la granja de Sant Antoni, anomenada Golden Farm pels anglesos, una gran mansió colonial de murs pintats d'un roig georgià on diu la llegenda que hi van viure una apassionada història d'amor l'almirall Lord Nelson i Lady Hamilton els anys 1799 i 1800. Que Nelson s'hi va estar uns dies està comprovat. L'anomenat *Diari Roca*, escrit pel capità Joan Roca Vinent, recull durant cinquanta anys, del 1776 al 1826, els principals fets ocorreguts al port de Maó en aquells temps, i hi podem llegir que Lord Nelson va arribar en visita oficial a

Maó des d'Itàlia, a bord del *Foudroyant*, el 12 d'octubre de 1799. L'endemà va dinar amb el governador i sis dies després va salpar cap a Malta. Nelson va tornar dues vegades més a Menorca, els anys 1799 i 1800, però la presència de Lady Hamilton sembla més aviat producte de la imaginació.

A prop de la Golden Farm hi ha la Casa Venècia, que fa la impressió que sobrevola l'aigua. Durant un temps va ser propietat de Richard Branson, el fundador de Virgin, però després va canviar de mans i es va reciclar en galeria d'art i restaurant. Molt a prop, a la cala Rata, hi té casa Joan Manuel Serrat, un enamorat de Menorca, que el 2006 li va dedicar el disc *Mô*. Allà qualifica la ciutat de «vaixell varat en l'arenal / que llepa el mar de retirada, / amagatall de vents furtius, / refugi de veles cansades...».

El port es va estrenyent a mesura que avancem cap al moll d'arribada i es desdibuixa a la colàrsega, passades la ciutat de Maó, la central tèrmica i la base naval. Josep Pla escriu que quan hi va anar per primera vegada encara hi havia horts, en aquest cul-de-sac, però avui el port es mor en uns pantalans amb velers amarrats. Més enllà, passat un nus de carreteres, uns camps desendreçats anuncien la Menorca rural.